

Тисяча сторінок про Крим

Рец. на кн.: Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів і матеріалів / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк (заст. голови), В. М. Бірчак, Я. В. Верменич, В. М. В'ятрович, В. М. Даниленко, І. М. Кулик, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, В. М. Литвин, О. П. Реснт, О. С. Рубльов, Л. Д. Якубова; Упорядн.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Вид. 2-ге. – Київ: Кліо, 2016. – 1092 с.

Події 2014 року стали справжнім випробуванням для української гуманітаристики, адже теми, що раніше перебували на маргінесах, набули актуальності, і, слід зазначити, не з волі українських дослідників. Аж ніяк не буде перебільшенням сказати, що усі попередні роки Крим не був належним чином вписаний в український історичний наратив. Дослідження місцевих науковців або мали характерний дилетантства, або друкувалися мізерним накладом. Натомість історики з центральних наукових установ, у своїй більшості, оминали чужі їм, та, подекуди, незрозумілі теми, пов'язані із кримським півостровом. Власне, імена тих, хто зробив свій внесок, добре відомі обізнаному читачеві.

Отже, із болем, маємо визнати, що хвиля зацікавленості Кримом та кримськими татарами, як-то поява низки дослідницьких проєктів, наукових видань, публічних заходів, була спричинена саме анексією кримського півострова у 2014 році. В той самий час видання, про яке далі піде мова, хоча й вийшло друком у 2016 році, коріння має в середині 1990-х. У 1995 р. виходить друком збірка статей, документів і спогадів під назвою «Кримські татари, 1944-1994»¹, упорядниками якої виступив Олег Бажан та Юрій Данилюк. Окрім статей та свідчень очевидців,

видання містило у собі 101 документ, частина з яких була унікальними. Якщо відкинути поодинокі несміливі, а подекуди і не фахові, розвідки часів зародження незалежної української історіографії, саме ця збірка актуалізувала на академічному рівні тему депортації та репатріації кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину. У 2004 році виходить друком у двох частинах збірник «Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб»². Добре відомий дослідникам кримськотатарського руху за повернення збірник вмстив у собі 179 документів, частина з яких публікувалася вперше.

Власне, «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів», був виданий друком у 2016 році колективом упорядників з Інституту історії України під керівництвом кандидата історичних наук Олега Бажана. Окрім співробітників Інституту історії, у підготовці цього видання взяли участь Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центральний державний архів громадських об'єднань України і Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). Саме це, а

¹ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців / НАН України; Ін-т історії України; Хмельницький ін-т регіонального управління та права; редкол.: П.Т. Тронько (відповід. ред.) та ін.; упоряд.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. – Київ: Рідний край, 1995. – 364 с.

² Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. та матеріалів / Інститут історії України НАНУ. Державний архів Служби безпеки України. – Упоряд.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, С.А. Кокін, О.А. Лошицький. – К., 2004. – Ч.1. – 362 с.; Ч.2. – 395 с.

також великий архівний досвід колективу упорядників у поєднанні з обізнаністю в темі зробили можливим появу збірки такого рівня.

Видання містить у собі 309 документів, 230 з яких публікуються вперше. Серед них не тільки добре відомі дослідникам матеріали, але й унікальні, як наприклад справи з ГДА СБУ та Державного архіву Автономної Республіки Крим. Слід зауважити, і автори зазначають в передмові, що збірка не містить у собі усі можливі та відомі наразі документи з означених збіркою тем. На відміну від попередніх видань документів, тут ми не бачимо передруків матеріалів із «*Отечественных записок*» та «*Истории СССР*», що раніше було продиктовано потребою більш широкого охоплення контексту.

Збірник побудовано відповідно до хронології подій, але документи об'єднанні у чотири частини за тематичним принципом: депортації народів Криму під час Другої світової війни; входження Криму до складу УРСР; кримськотатарський національний рух за повернення на історичну батьківщину; проблеми адаптації та інтеграції репатріантів в українське суспільство.

Кожній частині передують передмова, що уможливило інтерес до збірки серед широкого загалу читачів. Адже блискучо написані тексти не тільки знайомлять з контекстом необхідним для прочитання оригінальних документів та матеріалів, але й створюють власний, авторський наратив.

То що ж ми можемо віднайти в цих чотирьох частинах збірки?

Для дослідників з теми не є таємницею, що тема депортацій населення Криму під час Другої світової війни досі є білою плямою української історіографії. Власне, загальновідомою є лише депортація кримських татар у травні 1944 року. Натомість, про переселення, наприклад, німецького населення на початку війни, ще до окупації Криму, відомо набагато менше. Про це ми і дізнаємося з першого розділу з відповідною назвою «*Депортації народів Криму у період Другої світової війни*». Наприклад документ №3 «*Доповідна записка наркома внутрішніх справ Кримської АРСР Г.Т. Каранадзе секретарю*

Кримського обкому ВКП(б) В.С. Булатову про хід евакуації німецького населення з Криму»³ не лише є унікальним документом, що вперше друкується і знайомить читача із механізмом «евакуації», але й містить у собі реакцію власне німців, а також іншого місцевого населення на ці події серпня 1941 року. Документи №11-14⁴ наочно демонструють, що відбувалося в Криму вже за місяць після депортації кримських татар і якими були обсяги грабунку цього народу. Слід зауважити, що масові переселення не припинилися із завершенням війни. Завдяки документу №23⁵ фіксуємо реалізацію операції «Хвиля», черговий акт виселення, на цей раз спрямований проти турків Причорномор'я, коли до вагонів потрапили й ті кримські татари, яким вдалося уникнути спецпоселень у 1944 році.

Друга частина збірки, що має назву «*Входження Криму до складу УРСР*» займає більшу частину видання та пропонує 176 документів на 636 сторінках. На нашу думку таке співвідношення матеріалу доцільне з точки зору сьогодення, в умовах спекуляцій щодо механізмів входження Кримської області до складу УРСР. Документи дають можливість детальніше ознайомитися із переселенням колгоспників до Криму та їх втечу, будівництво Каховської ГЕС та Північно-Кримського каналу, стан сільського господарства Криму та реакцію населення на приєднання області до УРСР. Цікаво, що документи розкривають не лише політичні та економічні, але й ідеологічні аспекти входження розореного півострова до складу УРСР. Так наприклад з документу №37 «*З виступу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного на XXV-й Кримській обласній партійній конференції про порядок впровадження української мови на півострові*»⁶ дізнаємося, що «будь-які розмови про українізацію Криму безпідставні». В той самий час за документами збірки бачимо постанову про створення в Криму Українського музично-драматичного театру, а також про недоцільність переселення до Криму колгоспників з територій РСФСР. Варто зазначити, що друга частина виконує покладене на неї завдання:

³ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. – Київ: Кліо, 2016. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 36-45.

⁵ Там само. – С. 58.

⁶ Там само. – С. 175.

наочно, за допомогою офіційних даних, демонструє економічний стан Кримського півострову на момент його входження до складу УРСР.

Наступна частина – *«Кримськотатарський національний рух»* – містить 70 документів та охоплює період 1950-х – 1980х років. Підібрані матеріали частково дають відповідь на питання чому кримські татари, на відміну від інших «покараних» народів, не отримали право повернення на власну історичну батьківщину після смерті Сталіна, а також висвітлюють основні механізми, практики та віхи боротьби національного руху кримських татар. Okремо варто відзначити низку документів, що розкривають радянську політику щодо повернення кримських татар після оприлюднення *Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму»*⁷ від 5 вересня 1967 та механізми обмеження цього процесу. Слід бути свідомим того, що українські архіви не в змозі сповна відповісти на кримськотатарське питання, бо частина цих документів залишалася в архівах Узбекистану, левова ж частка опинялася у Москві.

Остання, четверта частина *«Проблеми адаптації та інтеграції репатріантів в українське суспільство»* на основі 35 документів знайомить нас із джерельною інтерпретацією подій останніх 25 років. Слід мати на увазі, аби випередити можливі питання, і упорядник нагадує про це в передмові до розділу, що публікуються документи лише вищих органів влади України. Наприклад, тут вперше використані матеріали з фонду першого президента України Леоніда Кравчука, що зберігається у ЦДАВО України. Тим не менш, з повагою до логіки упорядників, вважаємо за необхідне зазначити, що такий підбір документів не відображає реальну ситуацію в Криму у 1992–2015 рр. Урядові та парламентські постанови, доповіді, інформації та листи високопосадовців знайомлять читача лише з частиною проблем, що постали перед кримськими татарами після повернення до Криму. Не висвітлено штурм Верховної Ради Криму кримськими татарами у 1992 році; події між 23 та 25 червня 1995 року, коли в результаті міжетнічного конфлікту співробітниками спецпідрозділу міліції «Беркут» з вогнепальної зброї було вбито двоє та поранено семеро кримських татар; різанина в

барі «Коттон» у 2004 році, спричинена міжетнічним конфліктом; конфлікт довкола ринку, що знаходився на місці мусульманського кладовища у Бахчисараї в 2006 році; зіткнення із спецпризначенцями на плато Ай-Петрі у 2007 році із застосуванням бронетехніки. Це лише невелика частина того, що відбувалося в Криму 1992–2015 роках, та залишилося поза увагою українців.

Враховуючи характер опублікованих матеріалів (а це в першу чергу офіційні документи, навіть у випадку із КДБ), а також беручи до уваги амбітну мету упорядників продовжити публікацію матеріалів з «кримського питання», хотілося б нагадати, що досі належним чином не опубліковані спогади депортованих кримських татар, їхніх дітей, народжених вже в Узбекистані та змушених боротися із советизацією власного народу та за право повернутися на власну батьківщину, і тих, хто пройшов через пекло інтеграції в українське суспільство після повернення. Надзвичайно складним та кропітким, але важливим, буде археографічний проект з пошуку та опрацювання архіву кримськотатарського національного руху, який вцілів лише частково, до того ж значно розпорошений. Вже зараз відчувається значний інтерес широкого загалу до подій останніх років та їхніх причин. Спекуляції публіцистів, що намагаються оперувати «анатомію зради» не повинні залишати байдужими фахових дослідників. Власне, і упорядники збірника, безумовно, свідомі цього, обсяг подальших досліджень документів та матеріалів з «кримського питання» є великим.

Наостанок хотілося б зазначити, що попри фахову природу та академічне походження, збірник є вартим уваги не лише дослідникам політичної чи ба економічної історії, але й краєзнавцям. Адже знайомить із докорінним змінами, що відбулися у Криму в післявоєнний період. Яка історія тролейбусного маршруту Сімферополь-Ялта? Як в Сімферополі з'явився український музично-драматичний театр? Чому занепада тютюнова промисловість? Як колгоспники-переселенці змінили традиційну сільську архітектуру Криму? Куди поділися старі кримські топоніми? На ці та інші питання відповіді можна знайти у збірнику *«Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)»*.

⁷ Там само. – С. 804.